

על נוסח פירוש ה"חזקוני" ועל נוסח הפירוש במהדורת הרב שעוועל

גילה פריבור

מבוא

"פירוש החזקוני" לר' חזקיה בן מנחם הוא פירוש על חמישה חומשי תורה שנכתב במחצית השנייה של המאה הי"ג. החוקרים חלוקים בדעתם ביחס לזמן המדויק שבו נכתב. שרה יפת דנה בהצעות השונות לתיארוך וקבעה שר' חזקיה כתב את פירושו ברבע האחרון של המאה הי"ג, יתכן לקראת סופה ממש.¹ חולק עליה יוסף פריאל, שלאחרונה כתב עבודת דוקטור מקיפה על החזקוני, ולדעתו נכתב הפירוש מעט אחרי אמצע המאה הי"ג, בסביבות 1260.² החוקרים חלקו גם בנוגע למוצאו המדויק של ר' חזקיה, לדעת פוזננסקי מוצאו מפרובנס וזאת משום ש"רק שם מצינו את השם מנחם".³ לדעת גרינברג היה ר' חזקיה מפרשני צרפת;⁴ שעוועל מציין שחי בצרפת הצפונית.⁵ י" עופר קבע על סמך עיון במנהגי קריאת התורה המשתקפים בפירוש החזקוני שכיוון שבפירוש החזקוני אנו מוצאים עדויות למנהגים מיוחדים הנהוגים בקריאת התורה, מנהגים אשר מצויים במחזור ויטרי, יש חיזוק לסברה שהמחבר חי בצרפת, בתחום ההשפעה של בית מדרשו של רש"י.⁶ שרה יפת סיכמה את הדעות השונות וקבעה "שיש לקשור את ר' חזקיה לתחום התרבות של צרפת ואשכנז, לקראת סופה של המאה הי"ג, באשר זהו הרקע לעבודתו, ורק במרחבו של תחום תרבות זה ניתן להבין

* ראשיתו של מאמר זה בעבודה שנעשתה בהדרכתו של פרופ' אוריאל סימון. אני מודה לפרופ' סימון על שהכניס אותי לעולמם הקסום של כתבי היד ועל הארותיו והערותיו הרבות והמועילות.

¹ שרה יפת, "פירוש החזקוני לתורה – לדמותו של החיבור ולמטרותיו", דור דור ופרשניו, תשס"ח, עמ' 378 ושם הערה 48.

² י" פריאל, דרכו הפרשנית של רבי חזקיה בן מנחם (חזקוני) בפירושו לתורה, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בראילן, תש"ע, עמ' 333.

³ ש"א פוזננסקי, פירוש על יחזקאל ותרי עשר לרבי אליעזר מבלגנצי, ורשה תרע"ג, עמ' CVI, הע' 3.

⁴ מ' גרינברג (עורך), פרשנות המקרא היהודית – פרקי מבוא (ספריית האנציקלופדיה המקראית²), ירושלים תשנ"ב, עמ' 85.

⁵ ח"ד שעוועל, חזקוני – פירושי התורה לרבינו חזקיה ב"ר מנחם, ירושלים תשמ"א, עמ' 5 הע' 1.

⁶ י" עופר, "פירוש החזקוני לתורה וגלגוליו", מגדים ח (תשמ"ט), עמ' 69-83.

את חיבורו ולמקמו כהלכה".⁷ פריאל דן בדעות השונות שהוצעו במחקר ומכריע שהחזקוני פעל בצפון צרפת.⁸

הפירוש לא היה נפוץ בקרב הלומדים, אך זכה בעשורים האחרונים לעיון מחדש, החל במהדורתו של הרב חיים דוב שעוועל שבה דן מאמר זה, דרך מהדורות נוספות ומחקרים שדנים בשיטתו של הפירוש, יחסו לפירושים אחרים ונוסחו וכלה בעבודת דוקטור מקיפה אשר הוקדשה לדרכו הפרשנית של החזקוני.⁹

לפי דברי המחבר בהקדמתו לפירוש, הפירוש הוא לקט נבחר מן המדרשים ומעשרים פירושים על התורה שמצא. ר' חזקיה מציג את פירושו כהוספות על רש"י, ואמנם מוזכר רש"י פעמים רבות בחיבור, אבל יותר מדברי רש"י מובאים בו דברי אחרים, החל במדרשים וכלה ברשב"ם ור' יוסף בכור שור.¹⁰ שרה יפת דנה בהרחבה בדמות הפירוש ומטרתו ומסכמת ש"פירוש החזקוני הוא חיבור רב היקף, המתכוון מלכתחילה להיות פירוש מסכם על התורה, פירוש שיכלול את המיטב מכל המפרשים שקדמו לו, והשלמות לפירוש רש"י. היקף המפעל מעיד שר' חזקיה ביקש ללכת בעקבות הפרשנים הגדולים של המאה הי"ב ולהעמיד 'פירוש חמשה ספרים'; אבל שיטת הכתיבה והעלמת שמות המחברים מעידות שהתכוון לא רק להמשיך אותם אלא גם למלא את מקומם. בהמשך לפירוש רש"י ולצדו הוא שאף להכין חיבור מושלם, 'תורה שלמה' שאין צורך להוסיף עליה עוד".¹¹

מטרות מאמר זה הן לדון בנוסח פירוש החזקוני בכתבי היד השונים של הפירוש ששרדו ובדפוסיו, וכן לבקר ולהעיר על הנוסח הנדפס במהדורת חיים דב שעוועל שיצאה לאור בהוצאת מוסד הרב קוק בשנת תשמ"א, מהדורה שיצרה נוסח אקלקטי של פירוש החזקוני ויש בה ליקויים רבים.¹²

כתבי היד והדפוסים

קיימים ארבעה כתבי יד של פירוש החזקוני, אשר נמצאים בספריות שונות בעולם ותצלומיהם מצויים במכון לתצלומי כתבי יד בספריה הלאומית בירושלים:

⁷ יפת (לעיל, הע' 1), עמ' 374.

⁸ פריאל, לעיל הע' 2.

⁹ פריאל, שם, בעמ' 9-11 על מצב המחקר ביצירות חזקוני; יפת (לעיל, הע' 1) סקרה את המחקרים העיקריים בנושא; וראו גם ח' טויטו, "על פיסוק הטעמים שבמקרא בפירוש חזקוני לתורה", שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום יח (תשס"ח) עמ' 209-223.

¹⁰ גרינברג, לעיל הע' 4.

¹¹ יפת (לעיל הע' 1), עמ' 382.

¹² נוסח הפירוש של מהדורת שעוועל נדפס שוב גם במהדורת "תורת חיים" שנדפסה בשנים

תשמ"ו-תשנ"ג.

1. כ"י אוקספורד, בודלי, קטלוג נויבאואר 243 (סימנו במכון לתצלומי כתבי יד [להלן ס'] 16379). כתב היד כתוב בכתובה אשכנזית בינונית ונכתב במחצית השנייה של המאה הי"ג, כנראה בצרפת.¹³
 2. כ"י מינכן, ספריית מדינת בווריה HEBR 224 (ס' 1197). כתב היד כתוב בכתובה אשכנזית. הוא מתוארך למאות הי"ד-הט"ו.¹⁴
 3. כ"י פריס, כ"י"ח A 14 H/1 (ס' 3125). המאה הט"ו, כתיבה אשכנזית; דף אא-123ב. כתב היד אינו שלם והוא כולל את פירוש החזקוני מבראשית כז לג (פרשת תולדות) עד סמוך לסוף פרשת כי תבא.¹⁵
 4. כ"י מילנו, אמברוזיאנה SUP 116 C./5 (ס' 12263). המאה הט"ו, כתב היד כולל את נוסח התורה בפנים ושמונה נושאי כלים שאחד מהם הוא החזקוני. פירוש החזקוני מועתק בשוליים החיצוניים ואינו קריא.¹⁶
- במרוצת הדורות נדפס החזקוני פעמים רבות – החל במהדורה הראשונה שנדפסה בוונציה בשנת רפ"ד (1524) בדפוס דניאל בומברג, שם נדפס הפירוש בתוך חמישה חומשי תורה עם תרגום אונקלוס ופירוש רש"י ושם נדפסה בפעם הראשונה ההקדמה לפירוש שאינה מצויה בכתבי היד. החזקוני יצא בפני עצמו,

A. Neubauer, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library*,¹³ Oxford 1886, p. 46; Supplement of Addenda and Corrigenda to Vol. I (A. Neubauer's Catalogue), Oxford 1994, p. 35

M. Steinschneider, *Die hebraeischen Handschriften der K. Hof- und Staatsbibliothek in Muenchen*, Muenchen, 1895¹⁴

M. Schwab, "Les manuscrits et les incunables hebreux de la Bibliotheque de l'Alliance Israelite", *REJ* 49 (1904), p. 74-88, 270-296; *Catalogue de la Bibliotheque... de feu Samuel David Luzzatto*, Padua 1868, no. 35¹⁵

C. Bernheimer, *Codices Hebraici Bybliothecae Ambrosianae*, Florentiae 1933,¹⁶ no. 14

במספר כתבי יד שרדו גם קטעים מפירוש החזקוני: כ"י אוקספורד, בודלי 38 (ס' 33051), מכיל את פירוש החזקוני לבראשית, אולם העתקת הפירוש נפסקה בבראשית ד' פסוק כ"ד; כ"י מינכן, ספריית מדינת בווריה HEBR 14/393 (ס' 1124), רפ"ז (1527), דף א252 ואילך: ליקוטים מ"חזקוני"; כ"י וטיקן 1/45 (ס' 162), פירוש התורה מבעלי התוספות. כמו כן מובאים פירושים מספר הגן מאת אהרן בן יוסף הכהן (בעיקר בסוף הפירוש) "חזקוני", ר"ת מאורלינץ ועוד; כ"י אוקספורד, בודלי, קטלוג נויבאואר 1/205 (16341), עם הערות בשוליים, ביניהן מובאות מ"חזקוני" (דף א27 ועוד) ומרי "יוסף קרא" (ב70); כ"י וטיקן 52 (ס' 169) – כולל לקט פירושים על התורה, בעיקר על פירוש רש"י וחזקוני; כ"י פריס 167/4 (ס' 4154), שבקולופון שלו נכתב "נשלם זה הספר פי החזקוני", אינו פירושו של חזקיה בן מנחם אלא פירוש על פירוש רש"י לתורה מאת יעקב בן שבת. על כתב יד זה ראה: Claude Brahami, "Le Manuscrit hebreu 167 de la Bibliothèque Nationale de Paris Contient-il une Copie du Hizquni?", *REJ* CXXVII (1968), pp. 211-221; משה פיליפ (מהדיר), יעקב בן שבת חזקוני – על פירוש רש"י, פתח תקוה תשס"ט.

לראשונה בקרימונה שי"ט (1559) בדפוס ויצניצו קונטי. הפירוש נדפס שוב עם חמישה חומשי תורה תרגום, ופירוש רש"י, בוונציה, דפוס זואני דיגארה בשנים שכ"ז-שכ"ח; בבזל, בדפוס קונראד וולדקירך, שס"ו; בפראג, בדפוס משה בן יוסף בצלאל כ"ץ, שע"ח; וילהרמסדורף, בדפוס יצחק בן יהודה יודלש כ"ץ הגרשוני, ת"ם; בתוך מקראות גדולות באמסטרדם, דפוס משה פרנקפורט תפ"ד-תפ"ח; בתוך חמשה חומשי תורה עם פירושים נוספים, בדפוס משלם זלמן בן אהרן, בשנת תק"א. בפני עצמו נדפס שוב הפירוש בלמברג, דפוס D.H. Schrenzel, תרי"ט; בוויילנה, בדפוס האלמנה והאחים ראם (ד"צ של המהדורה: לונדון - ניו יורק, תש"ח, בתוספת ההוספות שנוספו בהוצאה זו), תרל"ה (ד"צ של המהדורה: לונדון תש"ח; ירושלים תשכ"ג), ושם שוב בתר"ם (ד"צ של מהדורה זו: ניו יורק תש"י, "עם הערות ותיקונים מאת הרב חיים מרדכי הכהן ברכר שנדפסו בסוף הספר וברבם נעשו גם בפנים הספר גופו"; ירושלים תשל"ה; ירושלים תשל"ו; ירושלים תשנ"ז). הפירוש נדפס שוב בוויילנה בתוספת פירושים נוספים בתרע"ב ובתרצ"ו (דפוס צילום: ירושלים תשט"ו). בשנת תשמ"א יצאה לאור בירושלים, בהוצאת מוסד הרב קוק, מהדורה של פירוש החזקוני אשר בשערה כתוב: "חזקוני – פרושי התורה לרבינו חזקיה ב"ר מנוח: על פי כתב-יד המחבר עם מבוא, ציוני מקורות, הערות וביאורים מאת הרב חיים דוב שעוועלי". כאמור לעיל, במהדורה זו נדון בעבודתנו.¹⁷

בדיקת כתבי היד והדפוסים

לשם גילוי הזיקות שבין עדי הנוסח השונים, נערכה קולציה של שלושת כתבי היד השלמים והקריאים של הפירוש – אוקספורד, מינכן ופריס – ושל הדפוסים: הדפוס הראשון ונציה רפ"ד, הדפוס השני קרימונה שי"ט, שהוא הדפוס הראשון של החזקוני בפני עצמו, ודפוס ונציה שכ"ז, באזל שס"ו, וילהרמסדורף תמ"ה, אמסטרדם תפ"ד-תפ"ח, למברג תרי"ט ווילנה תר"ם. הקולציה התייחסה לארבעה קטעים אקראיים מפירוש החזקוני והם: בראשית ל"ז ג-כו, שמות א' י-יד, במדבר ו' ב-יט, ושם כ"ב ב-ח. לאחר שהסתבר מן הקולציה לבראשית שכל הדפוסים משתלשלים מן הדפוס הראשון, הוצאנו את רוב הדפוסים מן הקולציה והותרנו רק שלושה מהם: ונציה רפ"ד, קרימונה שי"ט ווילנה תר"ם. אז התברר לחלוטין שגם דפוס קרימונה וגם דפוס וילנה משקפים אותו הנוסח כמו הדפוס הראשון ולכן אין להתייחס אליהם בנפרד.

¹⁷ מספר דפוסים צילום ומהדורות נוספות יצאו במהלך המאה העשרים – ראו פריאל (לעיל, הע' 2), עמ' 5-6.

המסקנות שנתגלו מן הקולציה הן כדלהלן:

1. כ"י מינכן, כ"י פריס ודפוס ונציה רפ"ד (להלן ד"ר) משקפים נוסח פחות או יותר אחיד השונה מנוסח כ"י אוקספורד. להלן מספר דוגמאות מתוך הקולציה הממחישות ממצא זה:¹⁸

הפסוק	אוקספורד 243	מינכן, פריס, ד"ר
בראשית לו ג	כי בן זקונים הוא לו ואת הרי בנימן בן זקונים יותר אלא אין אהבתו של בנימין קשורה בלבו של יעקב...	כי בן זקונים הוא לו ואת הרי בנימן בן זקונים אלא אין אהבת בנימין קשורה בלבו של יעקב... פסים על שם מכירתו למפרע דא לשון פיוסין כמו שטר פסים כתונת נאה כדי לפייסו
שם שם י	אבל כדי להשקיט השנאה שביניהם גער בו	אבל כדי להשקיט הקנאה שביניהם גער בו
שם שם יב	משמע כאילו את מחוק כלום לאכול הצאן...	משמע כאלו את מחוק כלום לא כל הצאן...
שם שם כב	להשיבו אל אביו פרש נתכוון לטובה ואת היאך נתכוון לטובה הרי היו נחשי ועקרבים בבור אלא יל דבאותו בור שהושלך תחילה לא היו נחשי אבל כשהלך ראובן אחיו והשליכוהו בבור אחר שהיו בו נחש ועקרבים ומה שכת וישב ראובן אל הבור זהו הבור שאמי ראובן להשליכו בו	להשיבו אל אביו פרשי נתכוון לטובה והלא [מינכן – הרי] ²¹ היו נחשים ועקרבים בבור אלא יל שבאותו בור שהושלך תחילה לא היו נחשי אלא כשהלך ראובן משם הלכו אחיו והשליכוהו בבור אחר שהיו בו נחשים ועקרבים ומה שכתוב [מינכן – שכת] וישב ראובן זה בבור שאמר ראובן להשליכו בו [מינכן – הבור שאמרו להשליכו בו]
שמות א יד	ובכל עבודה בשדה לחרוש ולקצור ולזמור ולבצור את כל עבודתם עם כל עבודתם אשר עבדו בהם בתוך העיר בפרך	ובכל עבודה בשדה לחרוש ולקצור ולזמור ולבצור את כל עבודתם עם כל עבודתם אשר עבדו עמהם בתוך העיר בפרך
במדבר ו יח	אשר תחת זבח השלמים הואיל והוא קדוש זקוק הוא להיות נשרף תחת הסיר שבו מבשלים השלמים	אשר תחת זבח השלמים הואיל והוא קדוש זקוק הוא להיות נשרף תחת הסיר שמבשלים בו השלמים

¹⁸ ההבדלים בנוסח בין כתבי היד מסומנים בכתב אפור. לא התייחסתי להבדלים של כתיב חסר או מלא וקיצורים.

¹⁹ יתכן שכאן מקור השינוי פיוסין - פיוס.

²⁰ ראו הסבר לשינוי להלן, סעיף ג'.

שם כב ד	ויאמר מואב אל זקני מדין שהיו שכיניהם ובני בריתם כדכת המכה את מדין בשדה מואב שבאו בני מדיין לעזור למואב והכס הדד בן בדד עתה ילחכו עכשיו שכבשו את חשבון ובנותיה עיירות ממלכת מואב מעתה ילחכו ויעשו כלייה בכל הנותר כלחוך השור וגומ	ויאמר מואב אל זקני מדין שהיו שכיניהם ובני בריתם כדכת המכה את מדין בשדה מואב שבאו בני מדין לעזור את מואב והכס הדד בן בדד עתה ילחכו עתה שכבשו סיחון [מינכן – חשבון] ובנותיה עיירות ממלכת מואב מעתה ילחכו ויעשו כלייה בכל הנותר
---------	--	--

2. מבין שלושת עדי הנוסח החלוקים על כ"י אוקספורד, הנוסח של כ"י מינכן קרוב יותר לנוסח כ"י אוקספורד מאשר הנוסח של כ"י פריס ושל ד"ר. נראה שכ"י מינכן מייצג שלב בהשתלשלות הנוסח בין כ"י אוקספורד לבין כ"י פריס.

דוגמא לכך ניתן לראות במה שארע בהעתקת הפירוש לבראשית ל"ז כ"ב: הנוסח בכ"י אוקספורד הוא "להשיבו אל אביו פרש נתכוון לטובה ואת היאך נתכוון לטובה הרי היו נחשי ועקרבים בבור אלא יל..."; בכ"י מינכן הנוסח הוא "להשיבו אל אביו פרשי נתכוון לטובה הרי היו נחשים ועקרבים בבור אלא יל...". – דילוג בשל הדומות (המילה "לטובה" מופיעה פעמיים) גרם להשמטת המילים "ואת היאך נתכוון לטובה". בכ"י מינכן עדיין נשארה המילה "הרי". נראה שבשלב מאוחר יותר שמו לב שהמשפט אינו ברור ותיקנו את המילה "הרי" ל"והלא". וכך הוא הנוסח בכ"י פריס ובדפוסים: "להשיבו אל אביו פרשי נתכוון לטובה והלא היו נחשים ועקרבים בבור אלא יל...".

דוגמא נוספת למעמדו של כ"י מינכן בשלשלת המסירה ניתן לראות במה שאירע בנוסח הפירוש לשמות א' י'. בכ"י אוקספורד נוסח הפירוש הוא "וכמוהו וברוב יועצים תקום שהוא כאילו נכתב וברוב יועצים עצה תקום וברך לא אשיבנה כאילו נכתב וברך ברכה לא אשיבנה".

בכ"י מינכן נוסח הפירוש זהה, בהבדל של מילה אחת בלבד: "וכמוהו וברב יועצים תקום שהרי כאילו נכתב וברוב יועצים עצה תקום וברך ולא אשיבנה כאילו נכתב וברך ברכה לא אשיבנה".

בכ"י פריס: "וכמוהו וברוב יועצים תקום שהרי כאלו נכתב וברך ברכה לא אשיבנה". בכ"י פריס (וכך גם בדפוסים) יש השמטה מחמת שוויון התחיליות "כאילו נכתב", אך המילה "שהרי", שקודמת לדילוג באה בכ"י מינכן ולא בכ"י אוקספורד.

יוסף פריאל גם הוא מציג דוגמא להשתלשלות הנוסח בין שלושת כתבי היד. בפירוש לויקרא י"ט ג' מופיעה בכ"י מינכן, בגיליון, תוספת ארוכה לפירוש –

תוספת זו אינה בכ"י אוקספורד ובכ"י פריס היא מופיעה בגוף הטקסט. לדעת פריאל מגיה מאוחר הוסיף את הדברים לתוך הפירוש.²¹

עדות נוספת להשתלשלות הנוסח בין כתבי היד ניתן לראות גם במספר מקומות שבהם אנו מוצאים קיצור של מילה בכ"י מינכן, מילה שמופיעה במלואה בכ"י אוקספורד ויש שינוי בפתחת הקיצור בכ"י פריס ובדפוסים. כך למשל בראשית ל"ז ג': כ"י אוקספורד: "לשון פיוסין"; כ"י מינכן: "לשון פיוסי"; כ"י פריס: "לשון פיוס"; שמות א' י': כ"י אוקספורד, "פי" כשתקראנה מלחמות שוניאנו"; כ"י מינכן: "פי" כשתקראנה מלחמות שונא"; כ"י פריס: "פי" כשתקראנה מלחמות שונאים".

דוגמאות נוספות:

הפסוק	אוקספורד, מינכן	פריס, ד"ר
בראשית לז י	את הדבר יודע היה [מינכן שהיו] שעתידין הדברים ליגע אליהם אבל כדי להשקיט...	את הדבר יודע שהיו הדברים עתידין ליגע אליהם כדי להשקיט
שמות א י	פי' כשתקראנה מלחמות שוניאנו [מינכן שונא] דא קצר לשון	פי' כשתקראנה מלחמות שונאים דא לשון קצר
במדבר כב ד	כלחך השור בלשונו הוא כמסרק לפי שאין לו שיניים למעלה כמו בהמות טמאות	כלחך השור בלשונו הוא כמסרק לפי שאין לו שיניים למעלה כמו בהמות טהורות
שם ש ח	אבל זקני מדין שהיו ממדין נתאחסנו בעיר עם מכיריהם	אבל זקני מדין שהיו ממדין נתאחסנו בעיר עם חבריהם ²²

3. מסקנה חשובה שהעלתה ההשוואה היא שהנוסח המשתקף בכ"י אוקספורד עדיף מגרסאות עדי הנוסח האחרים. עדיפות זאת מתבטאת במיעוטם של שיבושים וטעויות העתקה, בלעזים המצויים בכתב היד והושמטו מכתבי היד והדפוסים האחרים ובעיקר בגרסאות עדיפות של הפירוש.

דוגמאות:

לעזים שהשתמרו

בראשית לז יט - הגירסה בכ"י אוקספורד: "הלזה פי' מתקרב אלינו דבירצא בל אבל והלאה פירו' מתרחק ממנו אנאלא בל". בכ"י מינכן ופריס ובדפוסים

²¹ פריאל (לעיל, הע' 2), עמ' 156 הע' 60.

²² בכ"י מינכן האותיות מ' וכ' דומות מאוד לאותיות ח' וב', ויתכן שזהו מקור החילוף "מכיריהם" - "חבריהם".

הושמט הלע"ז. בפירושו של החזקוני משובצים לעזים רבים, ולכן נוסחת בכ"י אוקספורד נראית עדיפה וראשונית.²³

שיבושים וטעויות העתקה

- בראשית לו כב – הגירסה בכ"י אוקספורד: "להשיבו אל אביו פרש לטובה ואת היאך נתכוון לטובה הרי היו נחשים". בכ"י מינכן ופריס ובדפוסים המילים "ואת היאך נתכוון לטובה" חסרות, כנראה בגלל הדומות.
- שם שם כד – הגירסה בכ"י אוקספורד: "אין בו מים שאם היו בו מים לא היו". בכ"י מינכן ופריס ובדפוסים (פרט לדפוס וילנה ולמברג) במקום המילה "היו" כתוב "היה". על פי גירסה זו אין התאמה בין השם למספרו.
- שמות א י – הגירסה בכ"י אוקספורד: "דא קצר לשון הוא כאילו נכתב כי תקראנה קורות מלחמה וכמוהו וברוב יועצים תקום שהוא כאילו נכתב וברוב יועצים עצה תקום וברך לא אשיבנה כאילו נכתב וברך ברכה לא אשיבנה". בכ"י מינכן, פריס ובדפוסים חסרות המילים "וברוב יועצים עצה תקום וברך לא אשיבנה כאילו נכתב". גם כאן מדובר בהשמטה שנגרמה בגלל הדומות התחיליות, "כאילו נכתב".

גרסאות עדיפות מבחינת תוכן הפירוש

- בראשית לו ג – הגירסה בכ"י אוקספורד: "פסים על שם מכירותיו למפרע". בכ"י מינכן ופריס ובדפוסים כתוב במקום "מכירותיו" "מכירתו". גירסת כ"י אוקספורד עדיפה משום שחזקוני מתייחס כאן לפירוש רש"י: "על שם צרותיו שנמכר לפוטיפר ולסוחרים ולישמעלים ולמדינים". "מכירותיו" ברבים אם כך מתאימה יותר.²⁴
- שם שם יב – הגירסה בכ"י אוקספורד: "לרעות את צאן פרש נקוד על את לא הלכו אלה לרעות את עצמן משמע כאילו את מחוק כלום לאכול הצאן דוגמ ירעו בשן וגלעד ולא כתי ירעו את בשן ואת גלעד אבל אם אתה דורש תיבת את משמע שהלכו לנהוג את הצאן במקום מרעה אינמי לרעות עצמן עם צאן אביהם שהרי בכל לשון רעיית בהמה תמצא את" [ההדגשות שלי – ג"פ].
- הנוסח בכ"י מינכן, בכ"י פריס ובדפוסים: "לרעות את פרש"י: נקוד על את לא הלכו אלא לרעות עצמן. משמע כאילו את מחוק כלומר לא כל הצאן, דוגמא ירעו בשן וגוי, ולא כתיב ירעו את בשן ואת גלעד, אבל אם

²³ שעוועל (לעיל, הע' 5), עמ' 15-16, מביא את רשימת הלעזים שבפירוש החזקוני, מילים אלו לא מופיעות ברשימה, אף על פי ששעוועל העיר על כך בראשית ל"ז י"ט, עמ' קמ הע' 19, 20.

²⁴ הסבר זה מבואר על ידי שעוועל, אך אף על פי כן במהדורתו מופיעה המילה "מכירתו".

אתה דורש תיבת את משמע שהלכו **לרעות** את הצאן במקום מרעה, א"י לרעות את עצמן עם צאן אביהם, שהרי בכל לשון רעיית בהמה תמצא את" [ההדגשות שלי – ג"פ].

החזקוני מסביר את פירושו של רש"י לפסוק שפירש, "לרעות את צאן נקוד על את לא הלכו לרעות אלא את עצמן" (נוסח הפירוש על פי כ"י ליפציג 1). פירושו של רש"י מבוסס כנראה על המדרש בבראשית רבה פד יב.²⁵ מפרשי רש"י דנים במשמעות הדברים – הרא"ם סבר שמשמעות הדברים שהאחים הלכו לרעות וצאן אביהם היה בשכם, אולם בעל ספר זכרון מפרש "כלומר שלא הלכו אלא לאכול ולשתות ולמלא תאותם".²⁶ סימוכין לדבריו מביא בעל ספר זכרון מבמדבר רבה ומ"לקח טוב": "ובהדיה בפרשת במדבר סיני רבה אמרו [ג, יג] ודכותיה לרעות את צאן אביהם למה נקוד על את מלמד שלא הלכו לרעות אלא לאכול ולשתות ולהתפתות ע"כ. וכן נמי ב'לקח טוב' לרעות את עצמן ולאכול מצאן אביהם".²⁷ חזקוני מפרש גם הוא בכיוון זה ולכן פירש "כלומ' לאכול הצאן" והביא דוגמא מן הפסוק במיכה "ירעו בשן וגלעד", שניתן לפרשו שבני ישראל יאכלו גם מפרות בשן וגלעד מעבר לירדן.²⁸ לכן גם דייק החזקוני בחלקו השני של הפירוש – "אבל אם אתה דורש תיבת את משמע שהלכו לנהוג את הצאן במקום מרעה" – והשתמש במילה "לנהוג" כמציינת את הנהגת הצאן ולא במילה "לרעות" שפירש במשמעות "לאכול". אם נעיין בנוסח הפירוש בכ"י מינכן, בכ"י פריס ובדפוסים נראה שפירושו של החזקוני איבד את משמעותו. המילה "לאכול" נכתבה כשתי מילים, "לא כל", וגם המילה "לנהוג" הוחלפה ב"לרעות". נראה שאייהבנת הפירוש גרמה לשיבוש החמור אשר גרם לאיבוד כוונתו המקורית של הפירוש.

- שם שם כב – הגירסה בכ"י אוקספורד: "ומה שכתי וישב ראובן אל הבור זהו הבור שאמ' ראובן להשליכו בו". בכ"י מינכן, פריס ובדפוסים מופיע הנוסח "זה הבור". סיוע לעדיפותו של הנוסח בכ"י אוקספורד אנו יכולים למצוא בעד נוסח משני והוא פירושו של ר' יהודה בן אלעזר (ריב"א), "מנחת יהודה". הריב"א חי כנראה בעיר טרוויש בצרפת והיה תלמידם של ר' אליקים בן מנחם ושל ר' מנחם שליח ציבור מטרוויש. חיבורו של

²⁵ שם נאמר "וילכו אחיו לרעות את צאן אביהם את נקוד עליו מלמד שלא הלכו אלא לרעות עצמן" (על פי מהדורת תיאודור ואלבק).

²⁶ מ' פיליפ (מהדיר), ספר זכרון על פירוש רש"י לחומש רבי אברהם בן שלמה הלוי בקארט, פתח תקוה תשל"ח, עמ' קע.

²⁷ שם, עמ' קעא.

²⁸ כך מפרש הרטום.

הריב"א – סופרקומנטר על רש"י – נכתב, על פי עדות מחברו, בשנת ה"א ע"ג (3131).²⁹ הריב"א מביא חכמים רבים בפירושו, והבולטים שבהם הם ר' יוסף בכור שור, רשב"ם, ר' משה מקוצי, רבנו תם ורבנו אליקים, אך הנזכר ביותר מכל חכם אחר מבעלי התוספות על התורה הוא ר' חזקיה בן מנוח, שנזכר בפירוש למעלה ממאה חמישים פעם. במקרים רבים מצטט הריב"א את פירושו של החזקוני ובכך משמר גרסאות עדיפות של הפירוש.³⁰

ריב"א בפירושו לפסוק, ד"ה "למען הציל אותו מידם" מצטט פירוש זה, כלשונו בכ"י אוקספורד: "וזהו וישב ראובן אל הבור זהו הבור שאמר ראובן להשליכו בו כפ"ח".³¹

- שמות א יד – הגירסה בכ"י אוקספורד: "ובכל עבודה בשדה לחרוש ולקצור ולזמור ולבצור". בכ"י מינכן ופריס ובדפוסים כתוב "לזמור". פירוש זה מצוטט מפירוש אבן עזרא לפסוק ושם כתוב "ולזמור".
- שם שם – הגירסה בכ"י אוקספורד: "את כל עבודתם עם כל עבודתם אשר עבדו בהם בתוך העיר בפרך". בכ"י מינכן ופריס ובדפוסים כתוב "עמהם". פירוש זה מצוטט מרשב"ם, ובפירוש רשב"ם לפסוק כתוב "בהם".
- במדבר כב ד – בכ"י אוקספורד: "כלחוך השור בלשונו שהוא כמסרק לפי שאין לו שיניים למעלה כמו בהמות טמאות". בכ"י מינכן, פריס ובדפוסים כתוב במקום "טמאות" "טהורות". הגירסה של כ"י אוקספורד "טמאות" עדיפה כי אז נקרא המשפט ברצף: "לפי שאין לו שיניים למעלה כמו [שיש ל]בהמות טמאות". אך ניתן גם להבין שהביטוי "כמו בהמות טהורות" חוזר לשור. כנראה כפל המשמעות יצר את השינוי.
- שם שם ז – בכ"י אוקספורד: "דא שבר [צ"ל שבר]³² הקסמים בידם כמו לא יגבון קיסומא בירושלם". בכ"י מינכן ופריס ובדפוסים מופיע "קיסומא". זהו ציטוט מתרגום יונתן לחבקוק ג' י"ז, ושם כתוב "קסומא".
- שם שם – הגירסה בכ"י אוקספורד: "וישבו שרי מואב עם בלעם לפי שלא היו להם שם מכירים במדין נתאחסנו עם בלעם אבל זקני מדין שהיו

²⁹ על הריב"א ראו פוזנסקי (לעיל, הע' 3), עמ' CVI-CV; ולאחרונה זכה הפירוש לדיון מעמיק בעבודתו של חזוניהל טויטו, הפירוש מנחת יהודה לר' יהודה בן אלעזר – תאור שיטתו הפרשנית על רקע פירושיהם של בעלי התוספות וההדרת חלקים מהפירוש, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראילן, תשס"ו.

³⁰ על יחסו המיוחד של הריב"א לפירוש החזקוני ראו טויטו, שם, פרק ד', עמ' 114-169.

³¹ דעת זקנים... חיבור כולל על התורה, הראשון: מרבתינו בעלי התוספות... ביאור התורה... [ועל פירש"י... אשר היה... בכ"י... והשני: ספר מנחת יהודה, ליוורנו תקמ"ג, דף יט ע"ב.

³² טעות העתקה בגלל הדמיון שבין האותיות כ' וב'.

ממדין נתאכסנו בעיר עם מכיריהם" בכ"י מינכן, פריס ובדפוסים, במקום "מכיריהם" כתוב "חבריהם". הגירסה "מכיריהם" נראית כעדיפה כי יש התאמה בין חלקי המשפט: בשני החלקים שימוש בשם "מכיר".

לעומת מקרים רבים שבהם הגרסאות בכ"י אוקספורד עדיפות, יש גם מספר גרסאות עדיפות בכ"י מינכן ופריס ובדפוסים, אך הן פחות משמעותיות מבחינת הנוסח. מתוך הקולציה שנערכה נמצאו ארבעה מקרים שבהם ציטוט הפסוק בכ"י אוקספורד אינו מדויק, כדלהלן: 1 – בבראשית ל"ז ז' מצוטט פסוק מבראשית מ"ב ו', "משביר לכל עם הארץ"; בכ"י אוקספורד נשמטה המילה "עם". 2 – בבראשית ל"ז כ"ו בכ"י אוקספורד כתוב "אל תהרגם פן ישכחו את עמי". המילה "את" אינה מופיעה בפסוק בתהלים נ"ט י"ב. 3 – במדבר ו' ט' שני דיבורים מתחילים שאינם מדויקים: "כי ימות עליו" במקום "כי ימות מת עליו", "וטמא את ראש נזרו" במקום "וטמא ראש נזרו".

בשני מקרים נמצא שיכול אותיות: 1 – בראשית לו כג: "השנאה תחלת" במקום "תחלת השנאה"; שמות א י: "קצר לשון" במקום "לשון קצר". במקרה אחד יש אי-התאמה בין הגוף לשם – בבראשית לו כו: "שאיך זה נקמה" במקום "שאיך זו נקמה".

בכ"י אוקספורד מצויים גם קטעים חסרים מחמת הדומות, חלקם תוקנו, והחסר הושלם בגיליון, כפי שנעשה בשמות מ' י"ג-י"ז ובמדבר ו' י"ח. וחלקם חסר כפי שאירע בבראשית ל"א נ"ג, שם חסר קטע גדול מן הפירוש שלא הושלם; קטע זה חסר בחלקו גם בכ"י מינכן והוא מופיע בשלמות בכ"י פריס ובדפוסים. על הזיקות בין כתבי היד עמד כבר יוסי עופר במאמרו וגם הוא הגיע למסקנות דומות למסקנות הנ"ל. עופר כותב ש"התיאור דלהלן מבוסס על התרשמותי מבדיקה חלקית בלבד של כתבי-היד, ומשום כך יש להתייחס אליו בהסתייגות, עד לבדיקה מקפת".³³ לדעתו, מבחינת הנוסח מצוי כ"י מינכן בדרך כלל בין כ"י אוקספורד ובין כ"י פריס. לדעת עופר נדפס החזקוני על פי כ"י פריס; כמו כן הוא מציין שכ"י פריס ומינכן אינם תלויים זה בזה ולדעתו לא הועתק אף אחד מהם מכ"י אוקספורד. הוא מציין גם מספר דוגמאות של מקומות שיש בהן תוספות בדפוסים שאינן בכ"י אוקספורד ונראה שיצאו מידי המחבר.³⁴ ההשוואה הנ"ל מאששת את קביעותיו של עופר. נראה שניתן לקבוע במידה רבה של ודאות את סדרם הכרונולוגי של כתבי היד, כדלהלן: הראשון כ"י אוקספורד, אחריו כ"י מינכן והאחרון כ"י פריס. שלושתם משקפים את השתלשלות מסירת הנוסח, אך הם לא הועתקו זה מזה ישירות, וביניהם היו עדי נוסח נוספים שאבדו

³³ לעיל הע' 6, עמ' 75.

³⁴ שם, עמ' 79 הע' 31.

מאיתנו. אין לחלוק על הקביעה שהגרסאות העדיפות של כ"י אוקספורד רבות יותר ומשמעותיות יותר מכל עדי הנוסח האחרים ולכן נראה שהוא עד הנוסח המהימן ביותר של הפירוש שקיים ברשותנו, אולם אין להסתפק בו ויש להיעזר בעדי נוסח נוספים.

על מהדורת שעוועל

בשנת תשמ"א יצאה לאור בירושלים, בהוצאת "מוסד הרב קוק", מהדורה של פירוש החזקוני אשר בשערה נכתב "חזקוני – פירושי התורה לרבינו חזקיה ב"ר מנוח, על-פי כתב-יד המחבר עם מבוא, ציוני מקורות, הערות וביאורים מאת הרב חיים דוב שעוועל". במבואו כותב המהדיר כך: "דפוסים רבים עברו על פירוש החזקוני מיום שהופיעה המהדורה הראשונה בדפוס קרימונא בשנת השי"ט (1549) [צ"ל 1559]³⁵... מאז ועד היום נפלו טעויות ולקויים הרבה בפנים הספר... יש להצביע על קצת דוגמאות [בהערות] שיש לדון מהן על התועלת הרבה היוצאת מכ"י הנוכחי – אוקספורד בודלי מיכל 568 **שעליו מיוסדת מהדורה זו שלפנינו** [ההדגשה שלי – ג"פ]... וכאן המקום לדון במה שרשום בשער עצם הכ"י: החזקוני בכתב יד המחבר³⁶... יש לדון הרבה אם הערה זו יש להסתמך עליה".³⁷ לדעת המהדיר יש לקבל את הכתוב בכתב היד ומדובר בכתב יד שהוא אוטוגרף. הנתונים שמביא המהדיר כדי לבסס את הנחתו שכ"י אוקספורד הוא אוטוגרף הם אלו:

1. בכ"י אוקספורד תיקונים רבים, שנכנסו כולם בדפוס הספר ובכ"י מינכן 224.³⁸
2. בנוסח הנדפס מקשה החזקוני בבראשית ח' כ"ב קושיה, ומניחה ללא תירוץ. הריב"א, שמביא את הקושיה בשם החזקוני, כותב "והוא תירץ". התירוץ המובא בדברי הריב"א נמצא בכ"י אוקספורד בגיליון, ולא בכתבי יד אחרים.
3. הוספה נוספת נמצאת בסוף פרשת האזינו בכ"י אוקספורד בגיליון, והיא לא נכנסה לדפוס ואינה נמצאת בכתב יד אחר. על כך שואל שעוועל: "אולי כ"י מינכן הוא שיצא מאת המחבר, ועל יסוד זה תיקן מישהו את כ"י אוקספורד. אבל זה לא יתכן, מסתבר יותר שפליטות הקולמוס שכיחות

³⁵ החזקוני הודפס לראשונה בוונציה בשנת רפ"ד עם תורה ורש"י. בשנת שי"ט הודפס החזקוני לראשונה בפני עצמו

³⁶ כפי שראיתי, בכתב היד במקורו נכתב "ספר החזקוני בכתב מידי המחבר עצמו".

³⁷ שעוועל (לעיל, הע' 5), עמ' 11-12.

³⁸ בהערת אגב מציין שעוועל שכ"י מינכן הוא כתב היד השלם היחיד של החזקוני. מתמיה שלא התייחס אליו בבדיקת הנוסח.

יותר בזמן שהמחבר עסוק בחבורו, ורק אח"כ כאשר הוא עובר על עבודתו, הוא מכניס את התקונים בצידי הגליון, וממנו נעשתה ההעתקה של כ"י מינכן. ועוד והוא עיקר איך קרה שבפרשת נח ובפרשת האזינו יש הוספות בכ"י אוקספורד שאינן נמצאות במקום אחר, אם כ"י מינכן יצא מאת המחבר, מדוע אינן שם? אלא מן ההכרח הוא, שכ"י אוקספורד הוא שעובד מן המחבר ועשה בו תיקונים והוספות – והוספות אלו ראה הריב"א כהנ"ל – אלא משום איזו סיבה שהיא לא הכניסו המעתיקים את ההוספות לתוך עבודתם.

4. הוכחה נוספת שמביא שעוועל היא ציור המשכן המופיע בכתב היד – לא יתכן לדעתו שסופר אלמוני טרח לצייר ציור מדויק בשביל חכם אחר.

יוסי עופר כבר התייחס לטענותיו של שעוועל והוא חולק עליהן, וברצוני להוסיף מספר נקודות לדיון ולסכם אותן. ראשית בנוגע להערה הרשומה בכתב היד, "ספר החזקוני בכתב מידי המחבר עצמו". מבדיקת כתב היד במקורו עולה שהערה זו רשומה בדף הבטנה של כתב היד, דף נייר שאינו חלק אינטגרלי מכתב היד שכתוב על קלף, ואין לדעת מתי נכתבה ועל ידי מי.

שלושת הטענות הראשונים של שעוועל עוסקים בתיקונים ותוספות שמצויים בכ"י אוקספורד, שנכנסו לכתבי יד אחרים ולדפוסים ולכן "מן ההכרח הוא, שכ"י אוקספורד הוא שעובד מן המחבר, ועשה בו תיקונים והוספות".³⁹ כבר כתב עופר שמהתבוננות בכתב היד ניתן לראות בעליל ששני אנשים שונים עסקו בכתיבתו: רוב הטקסט כתוב בכתב גדול ומהודר, ואילו התוספות והתיקונים כתובים בכתב יד קטן וצפוף. ראיתי את כתב היד במקורו וניתן להוסיף שגם צבע הדיו שונה: פנים כתב היד נכתב בדיו שחור ואילו התיקונים נעשו בדרך כלל בדיו חומה. מסקנתו של עופר היא שאדם אחד כתב את גוף כתב היד (הסופר) ואדם אחר תיקן, הגיה והשלים במקומות מסוימים (המגיה). ודאי שכ"י אוקספורד אינו כתב היד הראשון של הפירוש כפי שיצא מידי המחבר, וההוכחה הברורה לכך היא שגיאות ההעתקה שמצויות בכתב היד, שרובן תוקנו על ידי המגיה. רבות מן ההערות בגיליון אינן תיקונים של "פליטות קולמוס" כפי שכינה אותן שעוועל,⁴⁰ אלא שגיאות העתקה, כפי שאראה להלן.

בראשית לז כב: המילה "כל" שבפנים נמחקה בקו ותוקנה בגיליון ל"בור". זוהי טעות העתקה שנובעת מן הדמיון הגרפי שבין האותיות ב' וכו' [ובין ל' ור' ?]. דוגמאות נוספות לטעות גרפית זו: שמות א יד, "בתולה"/"כתולה"; במדבר כב ז, "שבר" במקום "שכר".

³⁹ שעוועל, שם, עמ' 13 הע' 38.

⁴⁰ שם, עמ' 12 הע' 38.

במדבר ו יח: ישנה תוספת בגיליון, שהיא תיקון של דילוג מחמת הדומות. "וגלח הנזיר ממה שנאמר למעלה (ותער לא יעבור על ראשו אנו למדים שגלוח זה בתער ונתן על האש לפי שהוא קדוש כמו שאמר למעלה) קדוש יהיה גדל פרע שער ראשו". המילים שבסוגריים מופיעות בכתב היד בגיליון.

כבר ציין עופר שההשמטות של דילוג מחמת הדומות הן סימן מובהק של העתקה ולעולם לא יתרחשו בכתביה ראשונה של מחבר.

ההנחה הבסיסית של המהדיר מוטעית. לדעת שעוועל אחד משני כתבי היד – כ"י אוקספורד או כ"י מינכן – יצאו מתחת ידי המחבר, אך הנחה זו בטעות יסודה: הרי ניתן לשער שהיו כתבי יד נוספים שאבדו מאיתנו ברבות הימים. כ"י מינכן אינו אוטוגרף, וזאת ניתן לדעת מהשתלשלות הנוסח כפי שראינו לעיל וכל שכן שהוא מתוארך למאות הי"ד-הט"ו. גם כ"י אוקספורד אינו אוטוגרף, וזאת ניתן ללמוד מהאמור לעיל. נוסף לכך כ"י אוקספורד כתוב בכתב בינוני, וסביר להניח שמחבר הכותב פירוש יכתוב בכתב רהוט. כפי שציין עופר, התיקונים וההוספות אינם מעידים שמדובר באוטוגרף, ויתכן שכתב היד הוגה בידי אדם שהיה בידו כתב יד משובח של פירוש החזקוני.

גם טענתו הנוספת של שעוועל בדבר ציור המשכן והציורים הנוספים שמופיעים בכתב היד אין בה כדי לומר שמדובר באוטוגרף. פרשנים יהודיים בימי הביניים נהגו להוסיף ציורים לפירושיהם – כך עשה גם רש"י במספר מקומות בפירושו – כאשר הועתק כתב היד הועתקו לעיתים גם הציורים כחלק מהפירוש עצמו.⁴¹ לדעת עופר, אף על פי שלא ניתן לומר שכתב היד נכתב בידי המחבר עצמו סביר להניח שהוא הוגה על ידי ר' חזקיה בן מנוח. ראיות לדבריו הוא מביא מפירוש המונח "חז"ק", שמופיע כשבעים פעם בפירוש החזקוני לתורה; אחד השימושים של מילה זו בפירוש הוא במקרים שמובאת קושיה ללא תירוץ. במספר מקומות ניתן לראות בכ"י אוקספורד שתחילה נכתב נוסח ללא הקושיה, לאחר מכן נכתבה השאלה על ידי המגיה ורק מאוחר יותר נוסף התירוץ. פריאל דוחה טענה זו כמוכיחה שכתב היד הוגה על ידי ר' חזקיה עצמו, ולדעתו קיומה של תשובה אחרי הציין "חזק" אינו חריג. עופר ניסה להסביר את הימצאות התשובה כתיקון מאוחר, אך מעיון מדוקדק בכתב היד בארבעה עשר המקומות שבהם תשובה לשאלת "חזק", עולה שאין תיקון אף לא באחד מהם. אף לא ניתן לומר, כפי שהציע עופר, ששאלות "חזק" המתורצות הן אלה שהתשובות שניתנו

M.I. Gruber, "Light on Rashi's Diagrams from the Asher Library of Spertus"⁴¹ College of Judaica", *The Solomon Goldman Lectures*, VI, Chicago, Ill. 1993, pp. 73-85; דוד שניאור, הגישה הגיאוגרפית של רש"י – עיונים בפרוש רש"י לתורה בפסוקים העוסקים בגיאוגרפיה, עבודת גמר, אוניברסיטת בראילן, תשס"ח, עמ' 16-20.

עליהן אינן מוחלטות.⁴² סיוע אחר לטענתו מוצא עופר בעזרת עיון בתרשימים ובציורים הכלולים בפירוש. מעיון מעמיק נראה שהמגיה הוא ששרטט את ציור הסולם המשולב בפירוש לבראשית כ"ח י"ז, לפני כתיבת הסופר – לדעת עופר סביר להניח שזהו המחבר עצמו. כמו כן ציורים נוספים מופיעים בכ"י אוקספורד בלבד.

יתכן שר' חזקיה עצמו הגיה את כ"י אוקספורד, אך לדעתי סוגיה זו לא זכתה להוכחה ניצחת. עדיין נשאלת השאלה כיצד יש ברשותנו פירושים שמופיעים בכתבי היד האחרים ובדפוס ולא מופיעים בכ"י אוקספורד. בכל מקרה, על עליונותו של כתב היד כעד נוסח מהימן לפירוש אין מחלוקת.

לנוסח הפירוש במהדורת שעוועל

מתוך דברי המבוא של מהדורת שעוועל ושער הספר יוצא שהמהדורה שלפנינו היא מהדורה דיפלומטית, המיוסדת על כ"י אוקספורד, בודלי 243, עם ציוני מקורות הערות וביאורים, אולם בבדיקה השוואתית בין הנוסח של מהדורת שעוועל ונוסח של תצלום כ"י אוקספורד 243 נמצאו הבדלים רבים. בכ"י אוקספורד אין הקדמה, שני העמודים הראשונים של כתב היד מחוקים והפירוש מתחיל למעשה באמצע פסוק א' של פרק א' בספר בראשית. במהדורת שעוועל ההקדמה ותחילת הפירוש הושלמו, אולם אין שום ציון שזו השלמה ולא צוין מקור ההשלמה. הבדלים נוספים נמצאו בבדיקה השוואתית של ארבעה קטעים אקראיים מהפירוש, הקטעים שכבר נידונו לעיל, בראשית ל"ז ג-כו, שמות א' י-טו, במדבר ו' ב-יט, שם כ"ב ב-ח. נמצא שיש הבדלים רבים בין נוסח כתב היד לבין נוסח מהדורת שעוועל. במקרים רבים יש התאמה בין מהדורת שעוועל לבין הנוסח בדפוסים, במיוחד לדפוס וילנה תר"ם שצורף להשוואה, מכיוון שזהו הנוסח שעמד בבסיס המהדורה שמזכיר שעוועל במבואו למהדורה, כפי שמובא במבוא למהדורתו: "בניו-יורק שנת תש"י נדפס החזקוני בספר 'אוצר פרושים על התורה' עם מספר הערות ותקונים מאת הרב חיים מרדכי ברכר. ברם הנכנס בפנים ימצא שהרוב המכריע של הטעויות והליקויים נשארו".⁴³ מהדורה זו היא דפוס צילום של דפוס וילנה תר"ם, פרט לשער ולהקדמה. את ממצאי ההשוואה ניתן לראות בדוגמאות שלהלן.⁴⁴

⁴² פריאל (לעיל, הע' 2), עמ' 305.

⁴³ שעוועל (לעיל, ה' 5), עמ' 11 הע' 35.

⁴⁴ נוסח המייחד את כ"י אוקספורד ומבדיל אותו מסומן **באדום**. נוסח המייחד את דפוס וילנה תר"ם מסומן **בירוק**. בשינויים שנוגעים לנוסח הודגשו המילים, בשינויים הנוגעים לכתב מלא וחסר, ר"ת וקיצורים, נצבעו המילים בצבע.

בראשית פרק לז

פסוק	אוקספורד 243	שעועל	וילנה תר"מ
ג	<p>כי בן זקונים הוא לו ואת הרי בנימן בן זקונים יותר אלא אין⁴⁵ אהבתו של בנימן קשורה בלבו של יעקב כאהבתו של יוסף לפי שכשילדתו אמו מתה פסים על שם מכירותיו למפרע דא לשון פיוסין כמו שטר פסים כתונת נאה כדי לפייסו</p>	<p>כי בן זקונים הוא לו, וא"ת הרי בנימן בן זקונים יותר, אלא אין אהבת בנימן קשורה בלשו של יעקב כאהבתו של יוסף, לפי שכשילדתו אמו מתה. פסים, על שם מכירתו למפרע. ד"א לשון פיוסין כמו: שטר פסים, כתונת נאה כדי לפייסו.</p>	<p>כי בן זקונים הוא לו וא"ת הרי בנימן בן זקונים אלא אין אהבת בנימן קשורי בלבו של יעקב כאהבתו של יוסף לפי שכשילדתו אמו מתה: פסים על שם מכירתו למפרע ד"א לשון פיוס כמו שטר פיוסים כתונת נאה כדי לפייסו:</p>
י	<p>ויגער בו אביו ואעפי כן שמר הוא את הדבר יודע היה שעתידין הדברים ליגע אליהם אבל כדי להשקיט ה ש נ א ה שביניהם גער בו</p>	<p>ויגער בו אביו ואף על פי כן, ואביו שמר את הדבר, יודע היה שהיו הדברים עתידין הדברים ליגע אליהן, אבל כדי להשקיט הקנאה שביניהם גער בו.</p>	<p>ויגער בו אביו ואף על פי כן, ואביו שמר את הדבר, יודע היה שהיו הדברים עתידין הדברים ליגע אליהן, אבל כדי להשקיט הקנאה שביניהם גער בו:</p>
יב	<p>לרעות את צאן פרש נקוד על את לא הלכו אלה לרעות את עצמן משמע כאילו את מחוק כלום לאכול הצאן דוגמ ירעו בשן וגלעד ולא כתי ירעו את בשן ואת גלעד אבל אם אתה דורש תיבת את משמע שהלכו לנהוג את הצאן במקום מרעה אינמי לרעות עצמן עם צאן אביהם שהרי בכל לשון רעיית בהמה תמצא את</p>	<p>לרעות את פרש"י: נקוד על "את" לא הלכו אלא לרעות את עצמן. משמע כאילו "את" מחוק כלומר לא כל הצאן, דוגמא: ירעו בשן וגלעד, ולא כתיב ירעו את בשן ואת גלעד, אבל אם אתה דורש תיבת "את" משמע שהלכו לרעות את הצאן במקום מרעה, אי"נ לרעות את עצמן עם צאן אביהם, שהרי בכל לשון רעיית בהמה תמצא "את".</p>	<p>לרעות את פרש"י: נקוד על את לא הלכו אלא לרעות את עצמן. משמע כאילו את מחוק כלומר לא כל הצאן, דוגמא ירעו בשן וגוי, ולא כתיב ירעו את בשן ואת גלעד, אבל אם אתה דורש תיבת את משמע שהלכו לרעות את הצאן במקום מרעה, אי"נ לרעות את עצמן עם צאן אביהם, שהרי בכל לשון רעיית בהמה תמצא את.</p>

⁴⁵ המילה "אין" מופיעה בשולי הגיליון, ושעועל לא מציין זאת.

שמות פרק א'

פסוק	אוקספורד 243	שעועל	וילנה תר"מ
י	<p>והיה כי תקראנה מלחמה לשון מקרה ומאורע כמ ותקראנה אותי כאלה ומצינו לשון רבים אצל יחיד גבי מלחמה וכי תבאו במקום אחר ידה ליתד תשלחנה פי כשתקראנה מלחמות שונאינו דא קצר לשון הוא כאילו נכתב כי תקראנה מלחמה וכמוהו וברוב יועצים תקום שהוא כאילו נכתב וברוב יועצים עצה תקום וברך לא אשיבנה כאילו נכתב וברך ברכה לא אשיבנה ונוסף גם הוא על שונאינו בתולה⁴⁶ קללתו על חבירו</p>	<p>והיה כי תקראנה מלחמה לשון מקרה ומאורע, כמו: ותקראנה אותי כאלה, ומצינו לשון רבים אצל יחיד גבי מלחמה: וכי תבאו במלחמה בארצכם, ובמקום אחר הוא אומר: ידה ליתד תשלחנה, פי כשתקראנה מלחמות שונאים ד"א לשון קצר הוא כאילו נכתב כי תקראנה מלחמה, וכמוהו וברוב יועצים תקום, שהוא כאילו נכתב וברוב יועצים עצה תקום, [שהוא כאילו נכתב וברוב יועצים עצה תקום וברך לא אשיבנה]⁴⁷ כאילו נכתב: וברך ברכה ולא אשיבנה ונוסף גם הוא על שונאינו, כתולה קללתו על חבירו.</p>	<p>והיה כי תקראנה מלחמה לשון מקרה ומאורע כמו ותקראנה אותי כאלה ומצינו לשון רבים אצל יחיד גבי מלחמה וכי תבאו מלחמה בארצכם, ובמקום אחר הוא אומר ידה ליתד תשלחנה, פי כשתקראנה מלחמות שונאים ד"א לשון קצר הוא כאילו נכתב כי תקראנה מלחמה, וכמוהו וברוב יועצים תקום, שהרי כאילו נכתב: וברך ברכה ולא אשיבנה: ונוסף גם הוא על שונאינו כתולה קללתו על חבירו ד"א יתחבר על שונאינו ובכך ועלה מן הארץ בעל כרחנו</p>
יד	<p>ובכל עבודה בשדה לחרוש ולקצור ולזמור ולבצור את כל עבודתם עם כל עבודתם אשר עבדו בהם בתוך העיר בפרך</p>	<p>ובכל עבודה בשדה לחרוש ולקצור לזמור ולבצור את כל עבודתם עם כל עבודתם, אשר עבדו עמהם בתוך העיר בפרך.</p>	<p>ובכל עבודה בשדה לחרוש ולקצור לזמור ולבצור את כל עבודתם עם כל עבודתם אשר עבדו עמהם בתוך העיר בפרך:</p>

⁴⁶ טעות העתקה בשל הדמיון הגרפי בין ב' לכ'.

⁴⁷ שעועל מעיר כאן "ע"פ כ"י, בס"ש רק: 'שהרי' וחסרון הניכר הוא".

במדבר פרק ו'

פסוק	אוקספורד 243	שעועל	וילנה תר"מ
ב	כי יפלא מתיבות שיש להם שני פנים בפירושם אחד בניין ואחד סתירה שהרי מצינו כי יפלא ממך דבר ונסמכה פרשת נזיר לפרשת סוטה ללמד כי רובי עבירות יין ואשה שלא תתקן את שער ראשה אינה מבקשת להבעל	כי יפלא מתיבות שיש להם שני פנים בפירושם אחד סתירה ואחד בניין , שהרי מצינו: כי יפלא ממך דבר למשפט , ונסמכה פרשת נזיר לפרשת סוטה ללמד שרובי עבירות סבת יין, ואשה שלא תתקן את שער ראשה אינה מבקשת להבעל.	כי יפלא מתיבות שיש להם שני פנים בפירושם לשון סתירה ולשון בניין שהרי מצינו כי יפלא ממך דבר למשפט , ונסמכה פרשת נזיר לפרשת סוטה ללמד שרובי עבירות סבת יין ואשה שלא תתקן את שער ראשה אינה מבקשת להבעל:
ט	וכי ימות עליו אצלו בפתע פתאום כפל מילה כמו גדל פרע	וכי ימות מת עליו אצלו פתע פתאום, כפל מילה הוא , כמו: גדל פרע.	וכי ימות מת עליו אצלו: פתע פתאום, כפל מילה הוא כמו: גדל פרע.

שם פרק כב

פסוק	אוקספורד 243	שעועל	וילנה תר"מ
ד	ויאמר מואב אל זקני מדין שהיו שכיניהם ובני בריתם כדכת את מדין בשדה מואב שבאו מדיין לעזור למואב והכס הדד בן בדד עתה ילחכו עכשיו שכבשו את חשבון ובנותיה עיירות ממלכת מואב מעתה ילחכו ויעשו כליה בכל הנותר	ויאמר מואב אל זקני מדין, שהיו שכניהם ובני בריתם כדכתיב : המכה את מדין בשדה מואב, שבאו בני מדין לעזור את מואב והכס הדד בן בדד. עתה ילחכו, עתה שכבשו סיחון ובנותיה עיירות ממלכת מואב, מעתה ילחכו ויעשו כליה בכל הנותר.	ויאמר מואב אל זקני מדין שהיו שכניהם ובני בריתם כדכתיב המכה את מדין בשדה מואב שבאו בני מדין לעזור את מואב והכס הדד בן בדד: עתה ילחכו עתה שכבשו סיחון ובנותיה עיירות ממלכת מואב, מעתה ילחכו ויעשו כליה בכל הנותר:
	כלחוך השור וגומ' כלחוך השור בלשונו שהוא כמסרק לפי שאין לו שיניים למעלה כמו בהמות טהורות ⁴⁸	כלחוך השור, בלשונו שהוא כמסרק לפי שאין לו שיניים למעלה כמו בהמות טהורות .	כלחוך השור, בלשונו שהוא כמסרק לפי שאין לו שיניים למעלה כמו בהמות טהורות :

⁴⁸ שעועל מביא כאן פירוש: "כמו בהמות טהורות, בפי' התוספות: 'מתוך שאין לו שיניים למעלה ולא יכול לגוזז עשבים כמו הסוס והחמור וכחו גדול עוקר השרשים'".

השוואה נוספת נערכה לקטעי הסיום שמופיעים בסיום הפירוש של החומשים השונים. גם כאן נמצאו הבדלים רבים בין הנוסח בכ"י אוקספורד לבין הנוסח במהדורת שעוועל – לדוגמא, בסיום ספר בראשית.⁴⁹

הנוסח בכ"י אוקספורד:

נשלם חומש ראשון ספר בראשית / מחסי בצורי שמתי ולעולם אשית.
המכנים שם לעניין הפרשה שבכל שבת ושבת וקוראין לה שיאירין הם לא
ידעו לקרוא לה שם נכון כי שמה סידרא על שם הסדרים שבתורה חז"ק.

במהדורת שעוועל: "נשלם חומש בראשית ספר בראשית בעזרת השם". זהו הנוסח המופיע בדפוס וילנה תר"ם.

בולט במיוחד ההבדל בסיום ספר דברים, שהוא סיום הספר כולו. הנוסח בכ"י אוקספורד:

שלים סידרא דפרשת הברכה / ותכל ותשלם כל המלאכה / תהילה לכל
בכל ערוכה / נשלם חומש חמישי אלה הדברים / תמיד יתגדל ויתקדש
אלקי העברים / שלמו ספר בראשית שמות ויקרא⁵⁰ וספרי ברכות ושירות
חדשות תמיר יעטה מורה.

לעומת זאת במהדורת שעוועל הנוסח הוא כדלהלן:

שלים סידרא דפרשת וזאת הברכה,

וסליקו להו חמשה חומשי תורה, בסייעתא דשמיא

תהלה לאלהי וקוני / אשר החיני וקיימני והגיעני וזכני / להשלים פירוש
חזקוני. הוא יחזקני ויזכני / לראות בנין בית ארמוני / ומלכות בן דוד
אדמוני / נכון וקיים בבית פלמוני / עם כל בני פצל לח ולוז וערמוני /
וירחם על עמו ישראל / ובא לציון גואל / במהרה בימינו אמן.

נוסח זה הופיע לראשונה בדפוס קרימונה שי"ט ונראה שהוא סיום שהוסיף המדפיס, סיום שהועתק גם בדפוס וילנה תרל"ה ותר"ם.

⁴⁹ הדוגמאות המובאות להלן הן מסיומי ספר בראשית וספר דברים, אך ההבדלים ניכרים גם בסיומי שמות, ויקרא ובמדבר. רק בסיום ספר במדבר מובא חלק מתוספת שבכתב היד, והוא מובא באריחים.

⁵⁰ חומש במדבר אינו רשום.

סיכום

מהדורת שעוועל מציגה לפנינו לראשונה את פירוש החזקוני בצורה בהירה ונאה. הפירוש מופיע באותיות נוחות לקריאה, סימני הפסוקים והפרקים מודגשים, וה"דיבורים המתחילים" מובלטים באותיות מודגשות; נוספו סימני פיסוק, מראי מקומות וביאור לפירוש; הובאו חילופי גרסאות מכ"י אוקספורד, אשר השתבשו במשך השנים בדפוסים, והושלמו השמטות שנפלו בדפוסים מאימת הצנזורה.⁵¹ כל אלו יעזרו רבות ללומד. אך הרב שעוועל במהדורתו יצר נוסח אקלקטי של פירוש החזקוני, המורכב מדפוס וילנה תר"ם וכ"י אוקספורד 243. נראה שבמקום לטרוח להעתיק את כ"י אוקספורד הוא השתמש בעותק של דפוס וילנה – כנראה דפוס צילום שלו אשר היה בידו ואותו הוא מזכיר במבוא לספר, ובו שיבץ חלק קטן מגרסאות כתב היד, אך לא בדייקנות וללא עקביות. גרסאות עדיפות רבות שבאות בכ"י אוקספורד נשמטו ממהדורת שעוועל, ואף על פי שהכריז שנוסח הפירוש מבוסס על כ"י אוקספורד לא עמד בדיבורו וגם בנוסח הפנים הביא בסוגריים רבועים כתוספת מה שמופיע בגוף כתב היד. בכלל, השימוש בסוגריים רבועים במהדורה אינו עקיב: לעיתים הוא מציין תוספת שאינה בכתב היד והושלמה מהדפוס (לדוגמא בראשית לא נג; שמות כג יב) ולעיתים רבות סוגריים רבועים מציינים תוספת בכתב היד אך אינה בדפוס (לדוגמא שמות א י; שם ג יא; שם כג יא; שם כו כד). גם לא כל הציורים הנאים המופיעים בכ"י אוקספורד זכו לשימור במהדורת שעוועל.

אמנם כתב היד הנבחר שהיה אמור לשמש בסיס למהדורה, אף על פי שאינו אוטוגרף כפי שחשב שעוועל, הוא אכן הראוי ביותר, אך לצערנו לא זכינו להשתקפות הנוסח שלו במהדורה הנוכחית.

שיטת עבודה דומה שימשה כנראה את הרב שעוועל בעבודתו על פירוש רמב"ן לתורה. מהדורה זו נבדקה על ידי אוריאל עיטס ועל פי ממצאיו גם שם השתמש המהדיר כבסיס למהדורה באחד הדפוסים שהיה ברשותו ועליו רשם את השוואותיו והתוצאה היא מהדורה שיש בה ליקויים רבים. לדברי עיטס "בדיקת ד"ש [מהדורת שעוועל] מוכיחה כי אף לא אחד מכתבי היד שעמדו לפני הרב שעוועל נבחר לשמש כיסוד מהדורתו. גם הדפוסים הראשונים לא הונחו כבסיס הטקסט... כבסיס לנוסח הטקסט הונח נוסח דפוסי 'מקראות גדולות' המאוחרים, נוסח שנתרחק הרבה מנוסח המקור של הרמב"ן ורבו בו השיבושים. מפעם לפעם תוקן נוסח הדפוס בעזרת שאר עדי הנוסח".⁵²

⁵¹ עופר (לעיל, הע' 6), עמ' 78 והערה 29. לעומת זאת חלק משינוי הצנזורה נותרו על כנם – לדוגמא: בשופטים ט"ז כ"א הוחלפו מחמת הצנזורה המילים "עבודה זרה" ב"עבודת כוכבים", וכך גם במהדורת שעוועל.

⁵² א' עיטס, "על נוסח פירוש רמב"ן לתורה במהדורת הרב שעוועל", מגדים ל (תשנ"ט),

נראה שיש מקום להמשיך את המלאכה שהחל בה הרב שעוועל ולהוציא לאור מהדורה מתוקנת של פירוש החזקוני אשר תתבסס על כ"י אוקספורד ותוסיף עליו מעדי הנוסח הנוספים שנמצאים ברשותנו.⁵³

⁵³ כאמור לעיל, לאחרונה נעשתה עבודת מחקר מקיפה שעסקה בפירושו של החזקוני, ראה פריאל, לעיל הע' 2. אקדיש מספר מילים לענייני נוסח שמופיעים בעבודתו של פריאל. אף על פי שפריאל הסיק שכ"י אוקספורד הוא עד הנוסח שהגיה המחבר עצמו, כפי שכתב בעמוד 3, "מכלל המאפיינים המיוחדים לכתב יד זה [אוקספורד]... עולה שיש רגליים להנחתו של שעוועל שההוספות והציורים מעידים שמדובר בכתב היד המקורי שחזקוני עצמו הגיהו", הוא בחר לייסד את עבודתו על מהדורת שעוועל, כפי שכתב: **"החלטנו שעבודתנו תיוסד על מהדורה זו [מהדורת שעוועל] וכל הציטוטים, על קיצוריהם, תיקוניהם וההערות המוספות עליהם, יבואו על פיה"** (עמ' 3; ההדגשה במקור – ג"פ). ועל אף הכרזתו במקומות שונים בעבודתו מעיד פריאל על עדיפותו של כ"י אוקספורד ועל שימושו בו: **"מקורות הציטוט בעבודה זו: חזקוני – על פי כ"י אוקספורד"** (עמ' 6, הע' 39); **"וכפי שכבר הערנו היא אינה נאמנה לכ"י אוקספורד, העדיף בעינינו"** (עמ' 168 הע' 86); **"והלכנו ע"פ נוסח האוטוגרף של כ"י אוקספורד"** (עמ' 265 הע' 89); **"אנו מסכימים עם שעוועל ועופר שכ"י אוקספורד עבר תחת יד המחבר, ומשום כך קבענו אותו כיסוד לעבודתנו"** (עמ' 306). יתכן שפסיחה זו על שתי הסעיפים נובעת ממשקנות מוטעות שאליהן הגיע פריאל בנוגע למהדורת שעוועל. לדעת פריאל **"שעוועל הכריע במהדורתו שתי הכרעות: 1. לבסס את הפירוש על כלל כתבי היד ולא להסתפק באחד מהם או בכתב היד הברור יותר. 2. הוא העדיף להביא כל תוספת שמצא בכתבי היד, בעיקר אלו שבכ"י מינכן בסוגריים מרובעים"** (עמ' 5). פריאל לא מביא שום סימוכין לדבריו ולא ברור כיצד הסיק מסקנות אלו. שעוועל לא השתמש בכתבי יד נוספים מלבד כ"י אוקספורד 243, הוא מזכיר בהערת אגב את כ"י מינכן, את כ"י מילנו ואת כ"י פריס 167/4, שכאמור לעיל כלל אינו כתב יד של החזקוני (שעוועל [לעיל, הע' 5], עמ' 12 הע' 38), אך הוא לא טען שהשתמש בהם, ועל כך כבר הערתי בהערה 39 לעיל. התוספות מכתב יד שמובאות בסוגריים רבועים הן תוספות מכ"י אוקספורד.